

UOT 81'367

**YER, ZAMAN MƏZMUNLU SÖZ VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ
CÜMLƏDƏ OMONİMLİK YARADAN VASİTƏ KİMİ
(Müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında)**

G.S.ƏLİYEVƏ
Bakı Dövlət Universiteti
gunell9ng@mail.ru

Məqalədə yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrindən cümlədə omonimlik yaradan vasitələrdən biri kimi bəhs olunur. Bu dil vahidlərinin iştirak etdiyi cümlələrdə omonimliyin yaranması mexanizmi müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında şərh olunur. Həmin prosesdə idarə və yanaşma əlaqələrinin fəal şəkildə iştirak etdiyi göstərilir, feli sifət tərkiblərinin cümlədə omonimliyin formalaşması prosesinə təsiri təhlil edilir. Sintaktik omonimliyin hərtərəfli tədqiqi üçün bu dil hadisəsinin meydana çıxmasına yardım edən bütün vasitələrin, o cümlədən yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin də həmin tədqiqata cəlb olunmasının zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: Müasir Azərbaycan dili, cümlə, yer məzmunlu söz və söz birləşmələri, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələri, sintaktik omonimlik, determinant üzv, sintaktik əlaqələr

Dil öz kommunikativ funksiyasını cümlə səviyyəsində reallaşdırır. Bu isə bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliklə bağlı olan hər hansı bir informasiyanın dolğun şəkildə çatdırılması üçün əsas vasitə olan cümlənin üzərinə düşən tələbləri artırır. Yalnız həm semantik, həm də qrammatik (sintaktik) baxımdan düzgün qurulmuş cümlə ünsiyyət prosesinin keyfiyyətini artırmağa bilər. Müxtəlif səciyyəli sözlərin diaxron əlaqələnməsinin məhsulu olduğundan omonimlik hadisəsi dilin sintaktik səviyyəsində nadir hallarda, məhdud formada təzahür edir. Bu, «sintaktik omonimlik» termini ilə adlandırılan həmin dil hadisəsinin tədqiqini çətinləşdirsə də, onun tədqiq olunmasının əhəmiyyətini azaltmır.

Sintaktik omonimlik ətraflı araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulan dil hadisələrindən biridir. Bu hadisənin tədqiqi dilin semantik və sintaktik səviyyələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətin, dilin ünsiyyət mexanizmi və burada sintaktik vahidlərin tutduğu mövqeyin öyrənilməsi üçün zəruridir. Sintaktik omonimlik hadisəsinin tədqiqi bu qəbildən olan digər dilçilik problemlərinin həlli üçün də əhəmiyyətli ola bilər: «Potensial çoxmənalılığın həll edilməsi (1) ikiölcülülük (məzmun planı və ifadə planı) dil vahidlərinin

sistemli təsvirinin, (2) mətnlərin şərhinin, (3) mətnin avtomatik təhlilinin əsas problemlərindən biridir» [1].

Sintaktik omonimlik söz birləşmələri, daha dəqiq desək, sərbəst söz birləşmələri səviyyəsində də təzahür edir. Bu məqalədə biz yalnız cümlə səviyyəsindəki omonimlikdən bəhs edəcəyik. Bildiyimiz kimi, sintaktik omonimlik eyni leksik tərkibə və eyni qrammatik quruluşa malik olub, müxtəlif informasiyaları verə bilən cümlələr səviyyəsində mövcud olur: «Yuxarıda biz sintaktik omonimliyi cümlədə onun sintaktik strukturunun çoxmənalılığı ilə şərtləşdirilmiş müxtəlif mənaların mövcudluğu kimi müəyyən etdik» [2, 110].

Müasir Azərbaycan dilinin materialları üzərində apardığımız tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, dilimizdə sintaktik omonimliyin mahiyyətini aydınlaşdırmağa yardım edə biləcək miqdarda omonim səciyyəli cümlə nümunələri mövcuddur. Digər dil səviyyələri ilə müqayisədə daha çox sintaktik səviyyə (dil qrammatik quruluşunun bir hissəsi kimi) mənsub olduğu dilin özünəməxsusluğunu və həmin dili digər dillərdən fərqləndirən cəhətləri özündə cəmləşdirmiş olur: «Dilin qrammatik quruluşu dil məxsus qanun və qaydalar sistemidir. Dilin qrammatik quruluşu gözə görünməyən, eşidilə bilməyən, lakin dilin canını, qanını təşkil edən mücərrəd fəaliyyət sistemidir. Dilin mənliliyi, milli orijinallığı onun qrammatik quruluşu sayəsində yaşayır və qorunur» [3, 143].

Hər hansı bir dilin digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə və təması və bu qarşılıqlı şəkildə gedən proseslərin nəticələrini özündə əks etdirən leksik səviyyədə mövcud olan omonimlikdən fərqli olaraq (burada biz *bal, qaz, ton, palata, dövlət* tipli omonim sözlərin yaranması mexanizmini nəzərdə tuturuq. Çünki bu sözlərin omonimliyi dilimizə başqa dillərdən daxil olmuş sözlər əsasında səs oxşarlığı nəticəsində təsadüfi olaraq yaranmışdır – *Ə.G.*), sintaktik omonimlik öz milliliyi ilə seçilir. Bu isə o deməkdir ki, sintaktik omonimlik təzahür etdiyi dillərin qrammatik(sintaktik) quruluşlarından asılı olaraq, yeni çalarlar qazanır, yəni mövcud olduğu dilin daxili qanunlarının təsiri ilə yeni mahiyyət kəsb edir. Deməli, bu dil hadisəsinin milli səciyyə daşması onun məhz dilin sintaktik səviyyəsində fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Həmçinin çox vaxt ayrı-ayrı dillərin leksik səviyyələrinin kəsişdiyi sahədə fəaliyyət göstərən leksik omonimlikdən fərqli olaraq, sintaktik omonimlik dilin öz sərhədləri daxilində və məhz öz imkanları hesabına yaranır.

Dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik bütün dillər üçün ortaq olan amillərin, yəni sintaktik əlaqələr, söz sırası, cümlənin sintaqlara bölünməsi və intonasiya kimi amillərin təsiri altında müvafiq dilin öz vasitələri əsasında formalaşır. Dilimiz üçün səciyyəvi olan belə vasitələrdən biri də yer, zaman məzmunlu sözlər və söz birləşmələridir. Bu cür söz və söz birləşmələri bəzən təklikdə, bəzən isə feli tərkiblərin daxili üzvü kimi sintaqlar formalaşdırır, eyni cümlə daxilində müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edərək həmin cümlənin semantikasında ciddi dəyişikliklər yaradırlar. Bildiyimiz kimi, yer, zaman məzmunlu sözlər və söz birləşmələri daha çox cümlənin zərfliyi (müvafiq olaraq yer və zaman zərfliyi) funksiyasında çıxış edirlər.

Fikrimizcə, bu tip söz və söz birləşmələrinin cümlədə omonimlik yarıdan vasitə kimi çıxış etməsinə səbəb onların yer və zaman zərfliyi qismində cümlədə iştirakı zamanı determinant üzv səciyyəsi qazanmasıdır: «Cümlənin bəzi üzvləri yalnız bu və ya digər baş üzvə deyil, bütövlükdə cümləyə aiddir, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Bu cür üzvlərə *d e t e r m i n a n t* deyilir (latınca *determinans* sözündən olub, müəyyənləşdirən, aydınlaşdırıcı mənəsidir)» [4, 152].

Determinant üzv olmaları həmin söz və söz birləşmələrinə cümlənin bütöv tərkibi ilə eyni səviyyədə əlaqələnilib, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlanmalarına şərait yaradır. Bu da öz növbəsində cümlənin tərkib hissələri arasındakı münasibətin ikili xarakter daşmasına və müvafiq olaraq cümlə daxilində ikili sintaktik əlaqələrin meydana çıxmasına səbəb olur.

Rus dilində bu tip söz və söz birləşmələrinin cümlədə omonimlik yaratması faktını tədqiq edən N.P.Kolesnikov həmin dil vahidlərindən «Понятие о включаемых словах и их месте в предложении» (Qoşulma sözlər və onların cümlədəki yeri haqqında anlayış – Ə.G.) başlığı altında ümumi şəkildə bəhs edir: «Cümlə semantikasının dəyişməsinin asılı olduğu belə cümlə üzvlərini (və yaxud cümlə üzvü qruplarını) onların qonşu (həmhüdəd, kontaktlı) sintaqmlardan birinə qoşulmasını nəzərdə tutaraq qoşulma sözlər (söz birləşmələri, cümlələr) adlandırırıq» [5, 19].

Müəllif qoşulma söz və ifadələrin cümlədə hansı cümlə üzvü vəzifəsində iştirak etməsindən asılı olaraq, qoşulma mübtədə, qoşulma tamamlıq, qoşulma təyin və s. kimi üzvlər əsasında formalaşan omonim sadə cümlə şəkillərini fərqləndirir. Yer, zaman məzmunlu sözlərdən və söz birləşmələrindən isə «Включаемое обстоятельство» (Qoşulma zərflik - Ə.G.) başlığı altında cümlədə omonimlik yarıdan aparıcı vasitələrdən biri kimi bəhs edir. Omonim cümlələrin böyük əksəriyyətinin bu dil vasitələrinin iştirakı ilə yarandığını qeyd edir: «Qoşulma zərflikli cümlələr omonim cümlələrin böyük hissəsini təşkil edir. Onların yayılma dərəcəsi adətən zərf və zərf birləşmələri ilə ifadə olunan zərflik-sözlərdə sözlərin dəyişmə formalarının olmaması ilə izah olunur» [5, 21].

N. P. Kolesnikovun bu başlıq altında verdiyi nümunələr də maraqlıdır. Həmin nümunələrin ikisi xüsusilə maraqlıdır:

1. *Сегодня утром* разбитую вазу склеят;
2. Петр вернулся из командировки на Кавказ [5, 22].

Birinci cümlədəki omonimlik zaman məzmunlu “*сегодня утром*” birləşməsinin təsiri ilə yaranmışdır. Bu cümləni dilimizə üç variantda tərcümə etmək mümkündür:

- 1) Sındırılmış vazanı bu gün səhər yapışdıracaqlar;
- 2) Səhər sındırılmış vazanı bu gün yapışdıracaqlar;
- 3) Bu gün səhər sındırılmış olan vazanı yapışdıracaqlar (amma qabın nə zaman yapışdırılacağı məlum deyil).

İkinci cümlədəki omonimlik yer məzmunlu “из командировки” birləşməsinin təsiri ilə yaranmışdır. Bu cümləni dilimizə iki variantda tərcümə etmək mümkündür:

- 1) Pyotr Qafqaz ezamiyyətindən qayıtdı;
- 2) Pyotr ezamiyyətdən Qafqaza qayıtdı.

Yer, zaman məzmunlu sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə omonimlik yaratması mexanizminin mahiyyətini dilimizin nümunələri əsasında izah etməyə çalışaq:

Yer məzmunlu söz və söz birləşmələri:

1) Lakin təbiətə nə qədər səbirsiz olsam da, bütün bunlara mən səbirlə baxır və **o alçacıq binada** Tahirli adına muzey düzəltməyə başlayacağımız günü gözləyirdim (*İ.Hüseynov “Quru budaq” povesti*); 2) O, **toyda** baş vermiş hadisənin səbəbini öyrənmək istəyirdi (*X.Hasilova “Onun taleyi” povesti*); 3) Kosaoğlu **doqqazın o tərəfindən** ağır-ağır yaxınlaşan rəislə milis nəfərini gördü (*İ.Şıxlı “Ayrılan yollar” romanı*); 4) **Anbarın qabağında**, əlləri çıraqlı, Cəbrayıl kişini dövrəyə alan arvadların sözlərini xatırladım, «heyvan kimi ot otlaram, ancaq getmərəm!»-dedim (*İ.Hüseynov “Tütək səsi” povesti*); 5) **Su yolunda**, yağanların altında qızlarla deyib-güldüyü günləri xatırladı (*İ.Şıxlı, “Ölən dünyam” romanı*); 6) A n j e l. **Parisdə** gözəl bir qız rolunda çəkilmək üçün mənə yüz minlər təklif edirdilər (*İ.Əfəndiyev “Məhv olmuş gündəliklər” pyesi*); 7) Bakıda yeni sərnişin vaqonları. Prezident **Slovakiyada** təmir edilmiş vaqonlarla tanış olub (*«Xəzər Xəbər» proqramı - Xəzər Tv*).

1) Lakin təbiətə nə qədər səbirsiz olsam da, bütün bunlara mən səbirlə baxır və **o alçacıq binada** Tahirli adına muzey düzəltməyə başlayacağımız günü gözləyirdim.

MƏTNDƏ: | **O alçacıq binada** | Tahirli adına muzey | düzəltməyə başlayacağımız | gün; →
MƏTNDƏN KƏNARDA: | **O alçacıq binada** | → gözləyirdim.

2) O, **toyda** baş vermiş hadisənin səbəbini öyrənmək istəyirdi.

MƏTNDƏ: | **Toyda** baş vermiş | → hadisə;
MƏTNDƏN KƏNARDA: **Toyda** → öyrənmək istəyirdi.

3) Kosaoğlu **doqqazın o tərəfindən** ağır-ağır yaxınlaşan rəislə milis nəfərini gördü.

MƏTNDƏ: | | **Doqqazın o tərəfindən** | ağır-ağır yaxınlaşan | → rəisi
| milis nəfərini |;
MƏTNDƏN KƏNARDA: Kosaoğlu | **doqqazın o tərəfindən** | gördü.

- 4) *Anbarın qabağında*, əlləri çiraqlı, Cəbrayıl kişini dövrəyə alan arvadların sözlərini xatırladım, «heyvan kimi ot otlaram, ancaq getməmə!»-dedim.

MƏTNDƏ: || **Anbarın qabağında** |...|dövrəyə alan || → arvadların;

MƏTNDƏN KƏNARDA: | **Anbarın qabağında** | → xatırladım.

- 5) *Su yolunda*, yarğanların altında qızlarla deyib-güldüyü günləri xatırladı.

MƏTNDƏ: || **Su yolunda** | yarğanların altında qızlarla deyib-güldüyü | günləri; →

MƏTNDƏN KƏNARDA: | **Su yolunda** | → xatırladı.

- 6) A n j e l. *Parisdə* gözəl bir qız rolunda çəkilmək üçün mənə yüz minlər təklif edirdilər.

MƏTNDƏ: | **Parisdə** | → təklif edirdilər;

MƏTNDƏN KƏNARDA: | **Parisdə** gözəl bir qız rolunda çəkilmək üçün|.

- 7) Prezident *Slovakiyada* təmir edilmiş vaqonlarla tanış olub.

MƏTNDƏ: / **Slovakiyada** | təmir edilmiş|| → vaqonlarla;

MƏTNDƏN KƏNARDA: / **Slovakiyada** | → tanış olub.

Yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, cümlədə omonimliyin yaranması prosesində yer məzmunlu sözlərlə birgə yer məzmunlu I, II, III növ təyini söz birləşmələri də fəallıq göstərilər. Mətnədə yer məzmunlu söz və söz birləşmələri feli sifət tərkiblərinin daxili yer zərfliyi kimi iştirak edib, həmin tərkiblərlə bir sintaqma daxil olurlar. Mətnədən kənarda nəzərdən keçirildikdə isə həmin söz və söz birləşmələri müstəqil şəkildə cümlənin xəbəri ilə birbaşa bağlanıb, ayrıca sintaqm formalaşdırırlar. Deməli, bu tip cümlələrdə birinci (ilkin) mənə həmin söz və söz birləşmələrinin feli sifət tərkibləri ilə əlaqəsi, ikinci (əlavə) mənə isə onların sərbəst şəkildə xəbərlə bağlana bilməsi şəraitində reallıq qazanır (Bəzən 6-cı nümunədə olduğu kimi, istisnalar da mümkündür. Bu nümunədə əsas mənə yer məzmunlu sözün cümlənin xəbəri ilə əlaqələnməsi şəraitində formalaşmışdır). Bu prosesdə idarə və yanaşma əlaqələri fəal şəkildə prosesin gedişini nizamlayır. Onu da qeyd edək ki, cümlənin mətnədə daşdığı mənə yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşır. Bu da feli sifət tərkibinin aid olduğu üzvə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanmasından irəli gəlir.

Zaman məzmunlu söz və söz birləşmələri:

1) Mən, *axşamüstü* anamın arvadları qapımızdan necə geri qayıtdığını danışdım və məsləhət gördüm ki, Cümürü qağa da o cür eləsin, yoxsa, ağlaşmadan Söylü xalanın əhvalı daha da *xarablaşar* (*İ.Hüseynov, "Tütək səsi" povesti*); 2) *Müharibənin başladığı gün* istirahət etdiyi kənd də azad edilmişdi (*X.Hasilova, "Onun taleyi" povesti*); 3) *Sınaq zamanı* buraxılmış nöqsanların səbəblərini araşdıracağam (*V.Babanlı, "Vicdan susanda" romanı*); 4) *Oğlan-*

ları gedəndən sonra ayrıca saxladığı və hər axşam, hamı yatandan sonra gizlicə qoxuladığı ipək yorğan-döşəyi qucaqladı (*İ. Şıxlı, “Ölən dünyam” romanı*); 5) *Müharibə dövründə* kəndə hökmranlıq edən bu adam heç kəsi tanımaq istəmir, nəyin hesabına olursa-olsun sədrliyi əlində saxlamağa çalışırdı (*İ.Şıxlı, “Ayrılan yollar” romanı*); 6) *Günortayadək* işləyənlərə kömək eləyəcəyik (*X.Hasilova, “Çətin yollar boyunca” povesti*); 7) M e h r i c a n . Mən *səkkiz il bundan qabaq* sizin başınıza gələn əhvalatı eşitmişəm (*İ.Əfəndiyev, “Atayevlər ailəsi” pyesi*); 8) *İkinci gün* səfərbərliyə alınmış adamlar dəstə ilə küçələrdən keçib, vağzala tərəf gedirdilər (*X.Hasilova, “Çətin yollar boyunca” povesti*); 9) C a h a n g i r . *Bu gün* mənim həbsə aldığım adamlar sizin ailənizdən danışdırlar (*İ.Əfəndiyev, “Atayevlər ailəsi” pyesi*); 10) ...davayamı nifrət edirdim, yoxsa, *hər axşam* murdar bir şeytək Qarabaşın qabağına atılan «ağ fətiri» yeganə həyat, yaşayış ümidi kimi bərk-bərk ovcumda sıxdığıma görə özüməmi nifrət edirdim? (*İ.Hüseynov, “Tütək səsi” povesti*).

1) Mən, *axşamüstü* anamın arvadları qapımızdan necə geri qaytardığını danışdım və məsləhət gördüm ki, Cümrü qağa da o cür eləsin, yoxsa, ağlaşmadan Söylü xalanın əhvalı daha da xarablaşar.

MƏTNDƏ: Anamın arvadları *axşamüstü* |geri qaytardığını|;

MƏTNDƏN KƏNARDA: Mən *axşamüstü* danışdım.

2) *Müharibənin başladığı gün* istirahət etdiyi kənd də azad edilmişdi.

MƏTNDƏ: || *Müharibənin başladığı gün* | |istirahət etdiyi|| → kənd;

MƏTNDƏN KƏNARDA: | *Müharibə başladığı gün* | → azad edilmişdi.

3) *Sınaq zamanı* buraxılmış nöqsanların səbəblərini araşdıracağam.

MƏTNDƏ: || *Sınaq zamanı* | buraxılmış| → nöqsanlar;

MƏTNDƏN KƏNARDA: | *Sınaq zamanı* | → araşdıracağam.

4) *Oğlanları gedəndən sonra* ayrıca saxladığı və hər axşam, hamı yatandan sonra gizlicə qoxuladığı ipək yorğan-döşəyi qucaqladı.

MƏTNDƏ: || *Oğlanları gedəndən sonra* | saxladığı | → yorğan-döşəyi;

MƏTNDƏN KƏNARDA: | *Oğlanları gedəndən sonra* | → qucaqladı.

5) *Müharibə dövründə* kəndə hökmranlıq edən bu adam heç kəsi tanımaq istəmir, nəyin hesabına olursa-olsun sədrliyi əlində saxlamağa çalışırdı.

MƏTNDƏ: ||**Müharibə dövründə** || hökmranlıq edən|| → adam;
 MƏTNDƏN KƏNARDA: | **Müharibə dövründə** | → tanımaq istəmir,
 → əlində saxlamağa çalışırdı.

6) *Günortayadək* işləyənlərə kömək eləyəcəyik.

MƏTNDƏ: **Günortayadək** → kömək eləyəcəyik;

MƏTNDƏN KƏNARDA: | **Günortayadək** işləyənlərə | → kömək eləyəcəyik|.

7) M e h r i c a n. Mən *səkkiz il bundan qabaq* sizin başınıza gələn əhvalatı eşitmişəm.

MƏTNDƏ: ||**Səkkiz il bundan qabaq** | |sizin başınıza gələn|| → əhvalat;

MƏTNDƏN KƏNARDA: | **Səkkiz il bundan qabaq** | → eşitmişəm.

8) *İkinci gün* səfərbərliyə alınmış adamlar dəstə ilə küçələrdən keçib, vağzala tərəf gedirdilər.

MƏTNDƏ: | **İkinci gün** | → | keçib gedirdilər |;

MƏTNDƏN KƏNARDA: || **İkinci gün** || səfərbərliyə alınmış|| → adamlar.

9) C a h a n g i r. *Bu gün* mənim həbsə aldığı adamlar sizin ailənizdən danışdırlar.

MƏTNDƏ: || **Bu gün** | |mənim həbsə aldığı|| → adamlar;

MƏTNDƏN KƏNARDA: **Bu gün** → danışdırlar.

10) ...davayamı nifrət edirdim, yoxsa, *hər axşam* murdar bir şeytək Qarabaşın qabağına atılan «ağ fətiri» yeganə həyat, yaşayış ümidi kimi bərk-bərk ovcumda sıxdığıma görə özüməmi nifrət edirdim?

MƏTNDƏ: || **Hər axşam** | | ... qabağına atılan|| | → ağ fətir |;

MƏTNDƏN KƏNARDA: | **Hər axşam** | → nifrət edirdim

Yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, cümlədə omonimliyin yaranmasında daha çox zaman məzmunlu söz birləşmələri, xüsusən də tərkibində qoşma olan birləşmələrlə I növ təyini söz birləşmələri fəallıq göstəririlər. Zaman məzmunlu söz və söz birləşmələri mətndə fəli sifət tərkiblərinin daxili zaman zərfliyi kimi iştirak edib, həmin tərkiblərlə bir sintaqma daxil olurlar. Tərkibində zaman məzmunlu söz və söz birləşmələri olan cümlə mətndən kənarında nəzərdən keçirildikdə isə həmin söz və söz birləşmələri müstəqil şəkildə cümlənin xəbəri ilə birbaşa bağlanıb, ayrıca sintaqm formalaşdırırlar. Deməli, bu tip cümlələrdə ikinci (əlavə) mənə zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin sərbəst şəkildə xəbərlə bağlana bilməsi şəraitində formalaşır. Buna baxmayaraq, 6 və 8-ci nümunələrdə olduğu kimi, əsas mənanın zaman

məzmunlu söz və söz birləşmələrinin birbaşa xəbərlə əlaqələnməsi zəminində formalaşdığı istisna hallar da mümkündür. Hər iki halda, yəni həm məndə, həm də məndən kənarında yanaşma əlaqəsi başlıca sintaktik əlaqə kimi çıxış edir. Onu da qeyd edək ki, bu yanaşma əlaqəsi relyativ məna əlaqəsinin əsasında yaranmış olur. Əgər zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin cümlə daxilində omonimlik yarada bilməsinə səbəb olan amillərdən biri, artıq qeyd edildiyi kimi, həmin söz və söz birləşmələrinin cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olmasıdır, digər səbəb feli tərkiblərin, daha dəqiq desək, feli sifət tərkiblərinin bu prosesdə aktiv iştirak etməsidir. Zaman məzmunlu söz və söz birləşmələri ilə feli sifət tərkiblərinin arasında olan əlaqə asanlıqla qopa bildiyindən həmin söz və söz birləşmələri tərkib daxilindən kənara çıxma və xəbərlə əlaqələnmə bilir. Deməli, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin cümlədə omonimlik yaradan vasitə kimi çıxış etməsi üçün feli sifət tərkibləri ideal mühit yaratmış olur.

Yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin cümlədəki mövqeyi (burada cümlədəki sözlərin sıralanmasında tutduğu mövqe nəzərdə tutulur – **Ə.G.**) məsələsi də maraqlıdır. Yuxarıda qeyd olunan nümunələr onu deməyə əsas verir ki, dilimiz üçün bu tip dil vahidlərinin cümlənin əvvəlində qərarlaşması səciyyəvidir. Bu mövqe həmin dil vahidlərinin cümləni təşkil edən bütün digər vahidlərlə əlaqələnməsi üçün optimal şərait yaradır. Rus dilində yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin cümlədəki mövqeyi öz fərqli keyfiyyətləri ilə Azərbaycan dilindən seçilir. N.P.Kolesnikov yazır: «Qoşulma sözlər həmişə omonim cümlənin daxilində yerləşir və həmin cümləni nə başlaya, nə də bitirə bilmir. Sintaqmda qoşulma söz sərhəd mövqeyini tutur: əvvəlki (sol) sintaqma qoşularaq onu bağlayır, sonrakı (sağ) sintaqma qoşulduqda isə onu başlayır. O, sintaqmanın strukturunda başqa yer tuta bilməz» [6, 31].

Göründüyü kimi, dillərin müxtəlif qrammatik quruluşu və bu quruluşu idarə edən daxili qanunlar cümlədə omonimlik hadisəsinin yaranmasına səbəb olan yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin həm cümlədəki mövqeyinə, həm də onların omonimlik hadisəsinin yaranması prosesindəki yerinə və roluna təsir edir. Yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin cümlə daxilindəki digər vahidlərlə ikili münasibətdə olması və bu faktın omonimliyə yol açması həmin cümlələrin qavranılmasını çətinləşdirmir. Çünki cümlədə sözlər arasında sintaktik əlaqələrin qurulması qonşu mövqedə (özündən əvvəlki) dayanan cümlənin və ya cümlələrin verdiyi informasiya ilə şərtlənir: «Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, cümlə - nitqin bir qayda olaraq kontekst ilə sıx məna əlaqələri ilə bağlı olan minimal vahiddir. Buna görə də cümlədə söz sırası həmin cümlənin mətnin verilən parçasında kommunikativ rolu ilə, hər şeydən əvvəl onun əvvəlki cümlə ilə olan məna əlaqəsi ilə müəyyən olunur» [7, 327].

Bu prosesdə cümlələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələr omonimlik faktını məhdudlaşdırır. Çünki hər hansı bir mətn daxilində müəyyən bir məlumatın çatdırılması zamanı cümlə özündən əvvəlki mövqedə dayanan cümlənin (və ya cümlələrin) məntiqi davamı kimi çıxış edir. Gerçəklik haqqında həmin cümlə-

lərin verdiyi məlumat omonim cümlənin düzgün şərhinə, yəni bu cümlə vasitəsilə hansı fikrin çatdırılmasının doğru olduğunu müəyyənləşdirməyə əsas verir [2, 120]. Nəticədə gerçəkliyin hər hansı bir hadisəsi ilə bağlı verilən informasiya, məlumat ilk baxışdan heç bir omonimliyə imkan verməyən konkret dil vahidi biçimində (burada cümlə nəzərdə tutulur) öz əksini tapmış olur. Bu baxımdan sintaktik omonimlik cümlə daxilində öz mövcudluğunu gizli şəkildə davam etdirir və yalnız omonimlik faktı olan həmin dil materiallarının təkrarən araşdırılması zamanı aşkar oluna bilir: «Dil duyumu omonimliyin aşkarlanmasına imkan yaratmır, o (omonimlik-Ə.G.), dil materialının yalnız omonimliyin tapılması səmtinə yönəldilmiş şüurlu şəkildə gözdən keçirilməsi şəraitində aşkarlana bilər. Buna görə də omonimlik adətən yazı zamanı deyil, sonrakı baxış zamanı, xüsusən müəyyən müddət keçəndən sonra, yazılan artıq yad bir şey kimi təsəvvür edildiyi zaman, yazının məzmununu onun dil ilə ifadəsinin əsasında təyin edildiyi zaman aşkar olunur» [8].

Obyektiv gerçəkliklə bağlı dolğun təsəvvür formalaşdıran məlumatın yaranması və ötürülməsi prosesində dilin (canlı danışığı zamanı isə dilin əsas ifadə və reallaşma vasitəsi olan nitqin) öz funksiyalarını dəqiq şəkildə yerinə yetirməsi üçün cümləni təşkil edən sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin konkretliyinə diqqət yetirilməli, cümlənin tərkib hissələri arasında mövcud ola biləcək ikili sintaktik əlaqələrə yol açan söz sırasından qaçılmalıdır. Cümlədə sözlərin düzgün sıralanmasının fikrin dinləyiciyə və ya oxucuya konkret, yığcam və anlaşılıq şəkildə çatdırılmasına kömək etdiyini qeyd edən H.Həsənov yazır: «Bir sözün digər sözlə birləşməsində dəqiqlik, uyarlıq olmalı, sözlər cümlədə düzgün sıralanmalıdır» [9, 68].

Yekun olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik omonimlik hadisəsinin hərtərəfli tədqiqi üçün bu dil hadisəsinin yaranmasına yardım edən bütün vasitələr ciddi şəkildə araşdırılmalıdır. Yalnız bu zaman sintaktik omonimliyin mahiyyəti tam şəkildə açılmış olar. Bu baxımdan yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələrinin cümlədə omonimlik yaradan vasitə kimi, daha doğrusu, bu vasitələrdən biri kimi tədqiq olunması da zəruridir və bu sahədə aparılan tədqiqata səmərə verə bilər. Həmçinin sintaktik omonimlik hadisəsinin meydana çıxması üçün şərait yaradan bu dil vasitələrinin öyrənilməsi müxtəlif dillərdə özünəməxsusluğu ilə seçilən bu prosesin yaxından izlənilməsinə də yardım etmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Чжан Юйпин. Омонимия русских субъектных синтаксем (на фоне китайского языка): Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. фил. наук. М., 2008 <http://www.ruslang.ru>
2. Гладкий А.В. Синтаксические структуры естественного языка в автоматизированных системах общения. М.: Наука, 1985, 144 с.
3. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (ikinci nəşr). Monoqrafik dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 371 s.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
5. Колесников Н.П. Порядок слов в русском предложении и синтаксическая омонимия. Р.: Ростовский Университет, 1984, 48 с.

6. Колесников Н.П. Синтаксическая омонимия в простом предложении. Р.: Ростовский Университет, 1981, 145 с.
7. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. М.: Айрис-пресс, 2003, 448 с.
8. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М.: Просвещение, 1965 <http://www.reader.boom.ru>
9. Həsənov N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 1999, 278 s.

**СЛОВА И СЛОВСОЧЕТАНИЯ МЕСТНОГО И ВРЕМЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ,
КАК СРЕДСТВО ОБРАЗУЮЩИЕ ОМОНИМИЮ В ПРЕДЛОЖЕНИИ
(на основе материалов современного азербайджанского языка)**

Г.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о словах и словосочетаний местного содержания и о словах и словосочетаний временного содержания, как средство образующие омонимию в предложении. Механизм формирования омонимии в предложениях, на которых находятся эти языковые единицы, интерпретируется на основе материалов современного азербайджанского языка. Показывается, что в этом процессе активно участвуют синтаксические связи, как управление и примыкание. Анализируется влияние причастных оборотов на процесс формирования омонимии в предложении. Подчеркивается необходимость привлечения всех средств, которые помогают образованию этого языкового явления, а также слов и словосочетаний местного содержания и временного содержания для всестороннего исследования синтаксической омонимии.

Ключевые слова: современный азербайджанский язык, предложение, слова и словосочетания местного содержания, слова и словосочетания временного содержания, синтаксическая омонимия, детерминантный член, синтаксические связи

**WORDS AND WORD COMBINATIONS DENOTING PLACE AND TIME AS
HOMONYMITY FORMING MEANS IN THE SENTENCE
(on the basis of the materials of the modern Azerbaijani language)**

G.S.ALIYEVA

SUMMARY

This article deals with the words and word combinations denoting place and time as homonymity forming means in the sentence. The way of homonymity formation in the sentences in which these language units exist is studied on the basis of the materials of the modern Azerbaijani language. Here, the active participation of the governing and joining relations is shown. The influence of the Participle Constructions to the homonymity forming process is analysed. The author stresses the importance of studying all the means helping to the emergence of this language phenomenon, as well as the words and word combinations of place and time in order to investigate syntactic homonymity thoroughly.

Key words: modern Azerbaijani language, a sentence, words and word combinations of place, words and word combinations of time, syntactic homonymity, a determinant member, syntactic relations